

ИЗБИРАТЕЛИ И ДЕПУТАТИ: ОПИТ ЗА ПОРТРЕТ

в. „Култура”, Брой 49, 7 декември 1990 г.

ЦЕНТЪРЪТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ДЕМОКРАЦИЯТА проведе през Юли 1990 г. следизборно социологическо проучване на политическите ориентации сред българските избиратели. В проучването беше използван методът на пряката анкета, осъществена чрез случаен подбор на лицата (около 3000 души). Успоредно с анкетата беше проведен и тест, целящ да разкрие някои по-съществени ценностни ориентации на анкетираните. Тестът беше своеобразно продължение на анкетната карта, попълваше се от същите лица и имаше също представителен характер.

За разлика от многобройните проучвания на общественото мнение, които по-скоро дават една „моментна снимка” на политическите предпочитания и процеси в конкретната ситуация, тестът се опитва да очертае една по-обща и по-трайна нагласа на българския избирател към определени ценности. Това дава основание за една по-широка интерпретация на получените резултати, за описание на социално-психологическото поле, върху което се разиграват актуалните политически процеси в нашата страна. Тестът бе проведен и сред депутатите от Великото народно събрание за да се сравнят ценностните нагласи на избирателите и избраниците им. Първоначалната обработка на теста бе осъществена по отделни двойки твърдения и като цяло. Анализът по отделните двойки твърдения позволява да се разкрие ориентацията на различните социални общности (демографски и политически) към визираните в теста основни ценности. Обработката на теста като цяло позволява едно първично разпределение на избиратели и депутати в три основни групи, условно наречени от нас "консерватори", „либерали" и "умерени". Тестът бе съставен и анализиран от група на Центъра за изследване на демокрацията в състав Антоний Тодоров, Аврам Агов, Валерий Горанов, Милена Матева и Светлозар Кирилов. Предлаганият на читателите на "Култура" текст е част от извършеното в рамките на изследователската програма на центъра "Българският политически живот". Тестът съдържа девет двойки противоположни твърдения:

1. Различната етническа принадлежност пречи (не пречи) на истинското приятелство;
2. Излъчването на френски и американски програми по българската телевизия е средство за поставянето ни под чужда зависимост (разширява нашето познание за света);
3. Недопустимо е (нормално е) нашата журналистика да излага на показ личните слабости и недостатъци на политическите лидери;
4. Включването на стриптийз в развлекателните програми е неморално (нормално);
5. Парите развращават хората (парите са най-съвършеният засега стимул);
6. Съжителството на мъж и жена, които не са женени, е напълно в реда на нещата (е неприлично);

7. В работата си предпочитам сам да определям целите и условията на труд (предпочитам да ми бъдат създадени условия за труд и да ми бъде възложена задача);
8. Родината на всеки е там, където се чувства най-добре (преселването в чужбина уронва престижа и националните интереси на България;
9. Частната собственост винаги и навсякъде води до експлоатация (е предпоставка за свободна изява на личността).

Едното твърдение беше замислено като индикатор на "консервативна" нагласа (към "старото" и "традиционното"), а другото - на „либерална“ (към "новото" и "модерното"). Анкетираният трябваше да отбележи степента на своето предпочитание към едното или другото твърдение във всяка двойка. Получените резултати от първоначалната обработка позволяват да се интерпретират нагласите в поне два аспекта: "старо-ново" и „модерно-традиционно“. На непосредствено уловимото равнище на "старо-ново" се очертава общата нагласа за преодоляване на "заварената действителност" ("старото") и за възприемане на промяната към едно ново състояние на обществото, често идентифицирано със Запада или поне с масовите познания за Запада ("новото"). На едно по-дълбоко ценностно равнище ("модерно" - "традиционно") предполагаме, че твърденията улавят нагласите към откритост, уважение на автономността и личната свобода на индивида, отвореност към нови ценности, към света, или обратното - към едно "затворено", "традиционно" общество.

Под въздействие на множество фактори запитаните вероятно съпоставят предложените им твърдения от теста с "наличното битие" и с близкото минало. Допустимо е да се смята, че именно тази гледна точка в определяла в най-голяма степен и избора на един или друг отговор. Ето защо като първо приближение към ценностната палитра на нацията ще разгледаме предимно аспекта "старо-ново". Половината от всяка двойка твърдения може да се идентифицира с познати тези на доскоро официалната идеология, около която съществуваше дълги години и относителен консенсус, правещ режима щогоде устойчив. Този консенсус може да се определи като авторитарен - тезите (ценностите, идеите) на официалната идеология бяха възприемани като легитимни защото са официални, а не защото са вътрешно приемливи. Противоположните твърдения от своя страна носят определен идеологически смисъл, представляват отрицание на "старото", ориентирани са към "новото".

ЦЕННОСТИ И ПОЛИТИЧЕСКИ ИЗБОР

Предложените в теста девет двойки твърдения визират най-вече четири "ценностни полета", които са присъствували в масовото съзнание на българската нация през последните сто години поне. Същевременно това са били и продължават да бъдат съществени теми на политическите дискусии, важни символи в политическата борба. Без да претендираме за изчерпателност, тестът визираше най-вече ценности, свързани с националната идея, обществените авторитети, морала и собствеността. В по-нататъшните анализи тестът ще бъде обработван във връзка с анкетата, където бяха поставени и въпроси, визиращи такива базови ценности като свободата и справедливостта.

Националната идея

Националната идея винаги е била болезнен възел на масовото съзнание и политическите борби в България от Освобождението до наши дни. В днешно време проблемът за националната цялост и националната самоличност се изостри вследствие както на нерешени от историята национални и етнически проблеми, така и вследствие на поляризацията между политическите сили, използващи националните мотиви за постигане на определени политически цели.

Все пак на равнището на индивидуалното съзнание "националният проблем" не изглежда така драматичен. Забележително е, че както отделните електорати, така и парламентарните групи проявяват завидна толерантност: при всички преобладават мненията, че "различната етническа принадлежност не може да бъде пречка за истинско приятелство". И този резултат не е никак странен: в България са съществували традиции на етническа търпимост и солидарност (да се спомним само масовото съчувствие към арменските бежанци в началото на века, защитата на българските евреи през войната и липсата на остри етнически конфликти за дълги години от най-новата история на България).

Противоречията започват видимо не на междуличностно равнище. Така например 85% от избирателите на ДПС смятат, че хора от различни етнически общности могат да бъдат истински приятели. Груповите противопоставяния между българи и турци до голяма степен са последица от политиката на "възродителния процес", от опита "ускорено" и със сила да се достигне до една вече протичаща от десетилетия естествена национална интеграция.

Поради факта, че над междуличностните отношения доминират изкуствено разпалвани междуобщностни конфликти, психологическият потенциал за национална интеграция се оказва до голяма степен блокиран. Може би затова отношението към родината придобива характера на най-невралгичен елемент от ценностния профил на политическите общности. Както депутатите от СДС, така и депутатите от БСП декларират по-голямо "родолюбие" от своите избиратели, избирайки твърдението, че "напускането на страната, уронва нейния престиж". Тази теза може да се интерпретира двояко: или като несъгласие с правото на свободен избор на местоживееене, или опасение от масова емиграция от "страна, в която вече не може да се живее". Но самият избор на едно от двете тълкувания е индикатор за различен тип нагласа: имаща за отправна система интересите на колектива (антииндивидуализъм) или на държавата (етатизъм). Като цяло горното твърдение е много популярно сред всички представени групи. Изключение прави електоратът на ДПС, но това вероятно е проява не толкова на индивидуализъм, колкото на колективно психологическо неприемане на една държавна власт, смятана за виновна за бедите на българските турци. Силно изразената загриженост към целостта на родината от страна на двете основни парламентарни групи (на БСП и СДС) свидетелствува за "държавническо мислене" вследствие на властническата им позиция. Освен осъзната отговорност за съдбата на цялото, това може да бъде и проява на "управленски корпоративен дух", на стремеж към удържане на изпълзващото се множество от управлявани.

Декларираният стремеж към уседналост в родината сякаш е в противоречие с масово тиражираната утопия Европа ("общ европейски дом", "европейски съединени щати" и т.н.). Но двойката твърдения, която визира отвореността към света (отношението към

излъчването на американски и френски културни програми по българската телевизия), хвърля светлина върху това противоречие. Високият процент на проявяващите интерес към чуждите културни програми говори не само за падането на идеологическата завеса, а и за изконния български стремеж към приобщаване към Европа (комплекс за периферийност). Между двата начина на приобщаване - индивидуалната миграция и възприемането на чуждата култура - повечето български граждани предпочитат втория: не НИЕ да гостуваме на Европа, а да Я поканим в нашия беден дом. Възможно е и трето тълкуване на отрицателното отношение към чуждите телевизионни програми, свързано с комерсиализирането на културата, чийто символ е американската масова култура. Това вероятно се отнася за малка група интелектуалци, избрали на пръв поглед "консервативното" твърдение за "чуждата културна зависимост", видимо водени от идеята за запазването на националната културна самоличност.

Обществените авторитети

Доскоро всички знаехме, че "властта е народна". Много хора бяха склонни в името на това или да прощават на управляващите, или просто да мълчат, дори когато техните действия накърняваха интересите на управляваните. Всички очаквахме "нещо да получим", "нещо да дадат". Скъсването с тази пасивна позиция е израз на нагласа към "новото".

"Предпочитам да определям сам условията и целите на труда си" е активна, търсеща позиция. От гледна точка на доскоро официално прокламираните единоначалие и трудова дисциплина това е "подмолно" твърдение. Докато изборът на противоположното е почти еднозначен индикатор за "старо" мислене, за безусловно приемане на авторитета на властта.

Преобладаващото мнозинство от депутатите на БСП (92%) и на СДС (97%) желаят сами да определят условията на дейност и своите цели (е, лидерите са си лидери). Затова пък избирателите на БСП, БЗНС и ДПС изповядват по-колективистки нагласи, свързани с предварително създаване на условия за труд и поставяне на задачи от ръководител, за разлика от предимно индивидуалистично настроените гласоподаватели на СДС.

Нещо подобно се наблюдава и при дилемата, може ли родната журналистика да критикува слабостите и недостатъците на политическите ни лидери или не. Доскоро обстоятелствата около личния живот на лидерите в България се смятаха за тайна и разгласяването ѝ се преследваше от закона. 86% от депутатите на СДС заемат стоическа позиция, допускат възможността за публична критика, следвани от 80% от своите избиратели. Гласоподавателите на останалите три политически сили и парламентарните представители на БСП в по-малка степен приемат правото на журналистиката да отправя полемични стрели по новите политически лидери - може би влияе страхът от дегероизация и нежеланието да се признае, че кралят е гол. Но високият дял на желаещите "да знаят всичко" за лидерите говори и за популистки наслоения - лидерите отново се отделят от останалите граждани като нещо "необикновено", изключително". Това желание може да бъде израз и на неуважение към автономията и тайните на личността. Ето защо не бива да избързваме със

заклученията спрямо онези, може би малцина, които желаят да предпазят от публичност личните слабости на политическите лидери.

Моралът

Традиционализмът на днешното българско общество вероятно най-осезаемо се проявява в откровено негативното отношение към стриптийза и извънбрачното съжителство. Стриптизът е смятан за неморален от 39% от запитаните (най-малко са сред избирателите на СДС - 26%, а сред привържениците на БСП са 51%). Извънбрачното съжителство се смята за неприлично също от 39% от запитаните (най-много са сред избирателите на БЗНС - 54%, докато само 26% от избирателите на СДС са на същото мнение).

От друга страна тези проблеми бяха предмет и на официалната идеология. Стриптизът винаги се е свързвал със Запада, със "загниващия капитализъм". В известен смисъл дори той, наред с проституцията (в масовото съзнание това беше едно и също), бяха символ на експлоатация на човек от човека и на морална деградация. В известен смисъл традиционният морал беше станал и официален. Така например стриптийзът не засяга непосредствените интереси на оценяващия го, но пък е предизвикателство към моралните му разбирания за "допустимото", за "правилното", често идентифицирано с официално прокламираното.

Твърдението, че "за съжителство между мъж и жена не е необходим брак", също поставя на изпитание доскоро "официалния" морал. Семейството, дори в противоречие с "бащите на социалистическата идея", беше издигнато в ранг на държавна институция ("основна клетка" на обществото).

По отношение на тези два въпроса електоратът на БСП, от една страна, и електоратът на СДС и парламентът като цяло, от друга, са представители на два различни културни стандарта: първия можем да наречем "аскетичен" (традиционен), а втория - "хедонистичен" (модерен). Но от гледна точка на вече зададената опозиция между "старо" и "ново" въпросите за стриптийза и извънбрачното съжителство не са толкова еднозначни. В често идентифицирания с "новото" Запад онези, които осъждат тези две реалности, са почти толкова, колкото и онези, които ги одобряват. В случая от значение е дали личното неприемане трябва да придобие характера на публична забрана.

Собствеността

Поне от 150 години насам темата за частната собственост е разделяла мненията в европейските общества. И днешна България не прави изключение. Частната собственост има солидни основания да претендира за основен ценностен водораздел между политическите общности: два пъти повече от избирателите на СДС в сравнение с тези на БСП смятат, че "частната собственост е предпоставка за свободна изява на личността". Въпреки ясно изразеното в предизборната платформа на социалистическата партия становище, че частната собственост е съвместима с демократичния социализъм, повечето от социалистическите гласоподаватели продължават да я свързват с експлоатацията. От друга страна, избирателите на СДС явно виждат в нея панацея за икономическите беди и залог за просперитет.

До голяма степен отношението към частната собственост е аналогично на отношението към парите. Както парламентарните групи на СДС и БСП, така и избирателите на СДС са в значителна степен близки в схващането си, че "парите са достатъчно съвършен стимул за човешката дейност". На противоположния полюс са гласоподавателите на БСП, БЗНС и ДПС, за немалка част от които парите по-скоро развърщат. В този избор се оглеждат вкорененият егалитаризъм и ценностно-моралното възприемане на парите. В нашата социокултурна традиция на парите се е придавала мистична същност, те крият хедонистичен потенциал, който плаши уравниловъчните нагласи. От друга страна, една от популярните социалистически идеи е свързана с премахването на парите и преминаването към пряк продуктообмен като средство за преодоляване на социалното отчуждение. Но твърдението, че парите развърщат хората, може да се интерпретира и иначе - пари получават вече "развъртени" хора, те са стимул, но не за добросъвестен труд, а за развърщане (безсъвестност, угодничество, кариеризъм и т. н.).

Темите за частната собственост и парите наистина разграничават мненията и водоразделът минава между политическите сили. Но до голяма степен това е резултат от "интериоризирана идеология", а не толкова от рационално осмисляне на този наистина вечен въпрос.

КОНСЕРВАТОРИ И ЛИБЕРАЛИ

Политическата история на Третата българска държава започва с борбите между партиите на консерваторите и на либералите през 80-те години на XIX век. Тази традиция е до голяма степен позабравена през последните четири десетилетия, но това не пречи тя да се пренесе през поколенията като действителен психологически и политически опит на нацията. Днес е много трудно да се отговори, дали българинът е "консерватор" или "либерал", макар че от този въпрос се е интересувал дори и небезизвестният г-н Ганьо Балкански. Последните проучвания на общественото мнение показват, че голяма част от сънародниците ни желаят да се представят за либерални, макар дълбоко в себе си да държат на традициите, на приемствеността, на "познатото старо". И все пак прецизните социологически методи позволяват да бъде повдигната завесата на този толкова стар, колкото и неясен въпрос за "либерализма" и "консерватизма".

Първичната обработка на теста елиминира отговорите "не мога да преценя" и обедини нюансите "по-скоро съгласен" и "напълно съгласен" в избора "съгласен" (съответно с едното или другото от двойката твърдения). Това опростяване несъмнено тушира някои нюанси, което изисква да не се абсолютизират така получените резултати.

При обработката на теста като цяло анкетираните бяха "класирани" в пет степени. Първата включва лицата, избрали изцяло "консервативни" твърдения; втората - тези, които са като цяло "консервативни", но са предпочели и едно или две от „либералните“ твърдения; в третата степен попадат тези, които са избрали поравно консервативни и либерални твърдения; четвърта и пета степен включват лицата, избрали едно или две твърдения в "консервативна" посока или изцяло "либерални". В нашия анализ лицата от първа и втора степен ще наричаме условно "КОНСЕРВАТОРИ", тези от четвърта и пета - "ЛИБЕРАЛИ", междинната трета степен ще наричаме „УМЕРЕНИ“.

Резултатите от това "класиране" като цяло не са изненадващи. Така например съществува очевидна връзка между възрастта на избирателите и позицията им върху петстепенната скала на теста. Най-младите и младите преобладават в групата на "либералите", докато средното и по-възрастното поколение - в групите на "умерените" и на "консерваторите". Не беше изненада и фактът, че в София и средните градове преобладават "либералите", докато в селата доминират "консерваторите".

На основата на получените данни може да се конструира своеобразни "таблици на нагласите" на политическите общности (избиратели и народни представители):

Депутати

Степени	1	2	3	4	5
БСП	0	6.8	13.6	42.4	37.1
СДС	0	0	7	23	69.9
БЗНС	0	0	13.3	20	66.6
ДПС	0	0	0	46	53.4
ОБЩО	0	3.2	10.4	33.3	53

Електорат

Степени	1	2	3	4	5
БСП	10.5	11.1	35.1	27.6	15.9
СДС	0.8	2.9	15.7	27.8	52.8
БЗНС	7.4	14.7	30.5	28.9	18.4
ДПС	2.2	8.7	20.7	43.5	25
ОБЩО	5.1	7.6	24.6	28.9	33.7

Тестът потвърди предположенията за различията между избирателите на двете големи политически сили - БСП и СДС. Основната част от избирателите на БСП (63%) се намират по средата на петстепенната скала (3-4), докато избирателите на СДС предпочитат "либералните" отговори (80% са в степените 4-5). Интересен е обаче фактът, че членовете на БСП са по-"либерални", отколкото избирателите на тази партия, докато няма почти никаква разлика в интензивността на избираните "либерални" отговори между избирателите на СДС и членовете на отделните партии в опозиционната коалиция.

Електоратите на БСП, БЗНС и ДПС като цяло имат приблизително общи характеристики. За пет от двойките (2, 4, 5, 6 и 7) твърдения те получават близки резултати в "консервативна" посока. Това са въпросите за излъчването на западни телевизионни програми, за стриптийза и извънбрачното съжителство, за парите и работата. Сходството на трите партийни електората се допълва и от резултата от такъв фундаментален разграничителен критерий като частната собственост. При повечето твърдения електоратът на СДС като цяло се отличава от другите по посока на "либералните" нагласи.

Тези обобщения се потвърждават отчасти и от "класификацията" на партийните електорати в трите дефинирани чрез теста групи. Почти 44% от привържениците на БСП и 47% от тези на БЗНС попадат в групата на "либералите". А "консерваторите" сред техните избиратели са съответно 21.4% и 20.1 %. По различен начин стоят нещата с избирателите на ДПС, от които почти 69% са сред "либералите" и само 11% - сред

"консерваторите". Ако се вгледаме в по-детайлната структура на това разпределение, ще открием приближаване на ДПС повече към електоратите на БСП и БЗНС, отколкото към СДС. Всъщност високият процент на "либералите" е електората на ДПС е за сметка на резултатите от твърденията, визиращи етническият въпрос. От друга страна, най-много избиратели на БСП и БЗНС попадат в средната, "умерена" група (35% от избирателите на БСП и 30.5% от тези на БЗНС). Докато повече от половината от привържениците на СДС попадат в най-"либералната" степен 5 - 52.7% (общо "либералите" сред избирателите на СДС са 80.5%), а "консерваторите" - едва 3.7%.

"Таблиците на нагласите" показва, че политическото представителство на отделните партии в парламента и по правило по-"либерално" от собствения им електорат. Различията между степените на приемане на "либералните" нагласи на гласоподаватели и народни представители са силни в групите на БСП, БЗНС и ДПС (за БЗНС - 39 процентни пункта, за БСП - 36, за ДПС - 32 и за СДС - 12 при средна разлика 24).

Следователно, от една страна, електоратите на БСП, БЗНС и ДПС имат сходни характеристики, които са по-скоро "консервативни", а от друга, тяхното политическо представителство в парламента е с много по-"либерални" нагласи. Това донякъде може да се обясни с различното ниво на образование, но едва ли е достатъчно за изясняване на проблема. Причините трябва да се търсят и в особеностите на политическата ситуация.

Неадекватното в някои случаи парламентарно представителство на различните политически формации е резултат от интензивните промени на обществото и общественото съзнание. Това състояние крие потенциална нестабилност, която може да разчупи в определена ситуация крехките мостове между представяни и представители.

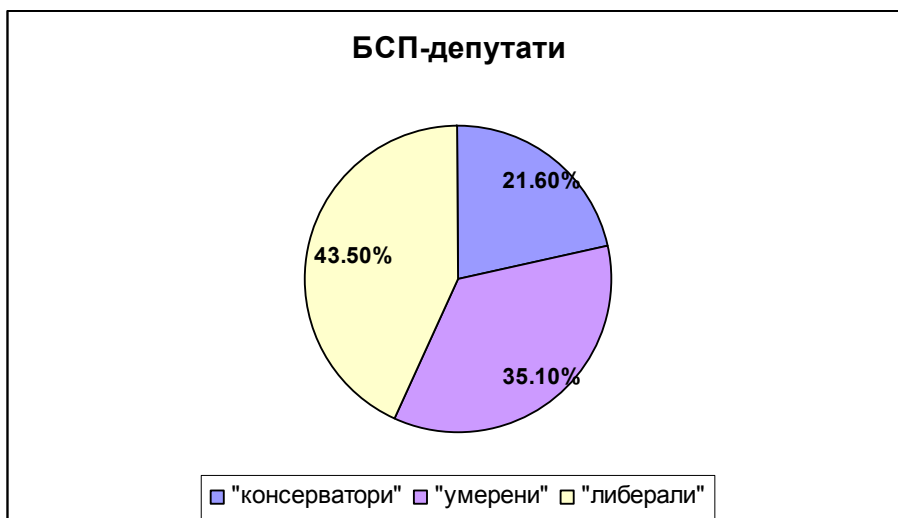
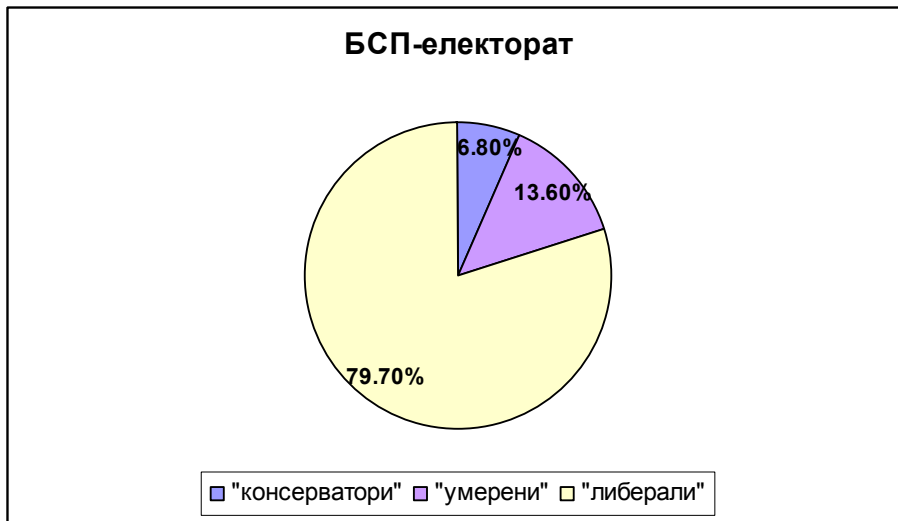
Какво ни даде тестът?

Първоначалната интерпретация ни позволява да щрихираме социалния портрет на така определените три "ценностни групи". Първата от тях - на "либералите" - обединява по-скоро граждани до 45 години, живеещи в София или в големите градове, по-образовани, в по-голяма степен индивидуалисти, гласуващи най-вече за СДС. Във втората група - на "консерваторите" - попадат предимно хора над 45 години, живеещи най-вече в селата, чувствителни към колективните норми на живот. Най-често това са избиратели на БСП и БЗНС, но присъствуват и в електората на СДС. В групата на "умерените" (еднакво ориентирани към "новото" и "старото", но някак си гледащи повече към "сегашното") са хората в активна възраст (26-60 години), живеещи предимно в малките градове и гласуващи най-вече за БСП. Между тези групи едва ли съществува "китайска стена" и практически те съжителствуват във всяка социална общност. Изглежда най-важният въпрос е не "старо" или "ново", а по-скоро "какво от старото?" и "какво от новото?".

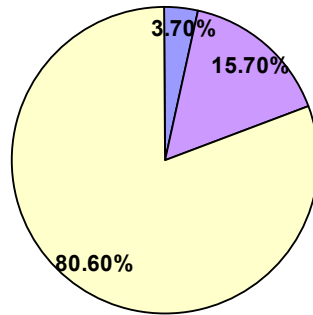
Върху така изложените данни и тяхната предварителна интерпретация би било прибързано да се правят твърде обобщаващи изводи. Предложихме ги единствено като покана за размисъл. След приключването на изследването въпросите се оказаха повече, отколкото в началото. Как се съотнасят интересите и ценностите при мотивацията на политическото поведение? Дали старата схема за социалногрупова детерминираност на политическото поведение не трябва да отстъпи място на хипотезата за ценностно групообразуване? Съществува ли собствено политическа доминанта в политическия

избор? Отговорът на тези, а и на много други въпроси предполага допълнителни емпирични и теоретични изследвания.

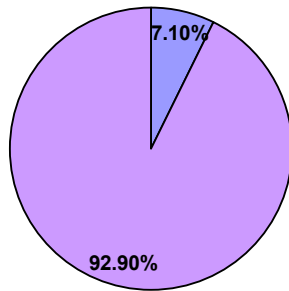

СДС-електорат

■ "консерватори" ■ "умерени" ■ "либерали"

СДС-депутати

■ "умерени" ■ "либерали"